

Nagybirtok és mezőgazdasági termelés.

— Első közlemény. —

A régi jobbágygazdálkodás idején abban merült ki a nagybirtokos szerepe, hogy a birtokán élő jobbágyoktól tizedet, dézsmát hajtott be s a jobbágy terméséből mindenféle címen részt követelt. Magára a termelésre azonban semmilyen szervező vagy irányító befolyást nem gyakorolt. Ilyen és ehhez hasonló viszonyok között nagybirtok létezése minden bizonnyal megbénítja a termelést, főképp, ha a jobbágy szolgáltatásainak mértékét nem korlátozza törvény és hagyomány, hanem a birtokos önkénye szabja ki azt. Mert a jobbágy, önálló vezetője lévén a maga kis gazdaságának, sem szorgalmát, sem értelmét nem hajlandó a termelés fokozása érdekében megfeszíteni, mikor úgyis tudja, hogy minden fölösleg, amelyet megfeszített erővel létrehoz, csak a birtokos követeléseit csigázza föl és végső eredményben nem őt, hanem a birtokost gazdagítja.

Hasonlóképen ott is vitán fölüll áll a nagybirtok káros s a termelést nagy mértékben hátráltató szerepe, ahol a nagybirtok földje apró bérletekre oszlik, amire napjainkban Írország, továbbá Olaszország, Franciaország, Románia és Oroszország egyes vidékei nyújtanak példát. Mert a kisbérlet — bár személyére nézve szabad ember — a föld intenzív megművelésére s a termelés technikájának javítására mégsem érez nagy kedvet, jól tudván, hogy munkája gazdagabb gyümölcse a föld birtokosát a haszonbér fölemelésére fogja ösztönözni. A nagybirtokkal kapcsolatos kisbérlet vidékeit gazdasági elmaradottság jellemzi.

Senki sem tagadja, hogy amennyiben a nagybirtokos magát minden szervező és irányító tevékenységtől távol tartván, a birtokán dolgozó földművest magára hagyja, önállóságot ad neki és csupán az aratásából kíván részt: ilyen körülmények között a nagybirtok létezése kártékony és vészthozó a mezőgazdasági termelés s az egyetemes gazdasági élet érdekeire nézve. Ez nem is alkotja vita tárgyát. Akik azt vitatják, hogy a nagybirtok létezése a termelőerők szempontjából hasznos és kívánatos: a mezőgazdasági termelésnek egészen más szervezetét tartják szem előtt. Az ő ideáljuk az összefüggő, nagy területen kialakult, fejlett technikával dolgozó, több száz, sőt esetleg több ezer munkást foglalkoztató nagygazdaság. Nincs arra példa, hogy valaki sok, egymás mellett fekvő kisbirtokot vett volna bérbe azért, hogy rajtuk nagygazdaságot szervezzen. Még eddig csak nagybirtokokon, vagy ezek nagykiterjedésű parcelláin keletkeztek nagygazdaságok, akár kapitalista nagybérlők vezetése alatt, akár a nagybirtokos házi kezelésében. A nagybirtok előnyös vagy káros, a termelőerők kifejlését előmozdító vagy hátráltató természete (szemben a kisbirtokkal) napjainkban csak ott alkotja vita tárgyát, ahol földjét nagygazdaság alakjában művelik, amint ez középeurópai viszonyok között általános. Egyedül a nagygazdaság előnyei indokolhatják a nagybirtok gazdasági létjogát, szemben a kisbirtokkal.

Ha a nagygazdaság nagyobb arányú és olcsóbb termelésre képes, mint a kisbirtokra fölépülő kiscgazdaságok, akkor a nagybirtok gazdaságilag igen hasznos képződmény s a nagybirtok terjeszkedése a termelőerők gyarapodásával egyértelmű. Ellenkező esetben megfordítva. Ameddig a nagygazdaság saját termelőképességét fejleszteni képes, ameddig a fejlődő társadalmi termelőerők keretébe a maga szervezetét be tudja illeszteni: addig a határig a nagybirtok kedvező befolyást gyakorolhat a mezőgazdaság termelőerőire» (Eltelkintve persze az olyanféle — már előbb érintett — területektől, hol a nagybirtok földjén kisbérlők gazdálkodnak.)

Közvetlen termelő tevékenységén kívül a nagybirtok indirekt hatással is lehet a mezőgazdasági termelésre, amennyiben a körülötte sorakozó kiscgazdaságok termelőképességének kifejlését elősegíti vagy hátramoszdítja; az előbbit inkább közvetlen példaadással, az utóbbit inkább a befolyása alatt álló közigazgatás, egyház és állam útján.

Látunk olyan történelmi állapotot, mely a nagygazdaság virágzásáról tanúskodik, de viszont láthatunk olyan állapotot is, melyben a kisbirtok előnyei diadalmasan bontakoznak ki a nagygazdaság rovására a fejlődés különböző fokához képest. A mezőgazdasági üzemkérdés csak a fejlődés elvének figyelembevételével lehet kielégítő választ adni.

A következőkben azon fejlődéstendenciákat óhajtom vázolni, melyek a hűbéri nagybirtokon fölépülő modern európai nagygazdaság életműködésében érvényre jutnak. Térszűke miatt csak nagyon vázlatos képet nyújthatok, több fontos részlet kimarad, az egyes tételeket igazoló adatok számára pedig egyáltalán nem jut hely. A közel jövőben remélhetőleg úgysis módomban lesz hasonló tárgyú kutatásaim eredményét nagyobb terjedelmű összefüggő munkában közzétenni.

I. A földműves munka természete s a nagygazdaság szervezete.

A kezdetleges ember vadakból, halakból, gyökerekből táplálkozik és hogy e táplálékát megszerezhesse: ugyanolyan irtó háborút folytat a környezetében élő állat és növényfajok ellen, mint bármely más ragadozó vagy növényevő állat. Már bizonyos magasabb kultúrát jelent, mikor az ember maga is védelmébe vesz bizonyos állatfajokat (például juhok, szarvasmarhát) és míg előbb küzdött velük és pusztította őket: most még az ő létért való küzdelmük feladatait is magára vállalja. Előbb maguk az állatok kerestek legelőt és ivóvizet, ők maguk óvták és védtek magukat ellenségeiktől: most mindezt a pásztorkodó ember végzi el helyettük. Sőt gondoskodása tovább is terjed: szénát tesz félre téli eleségül és kieszeli a betegségek gyógyítását. Ez a tevékenység, a hasznos állatfajok — és később növényfajok — létért való küzdelmének elvállalása és végigharcolása: ez a mezőgazdaság.

A küzdelem a természettel élő lények minél kedvezőbb tenyészeti föltételeiért: ez adja meg a mezőgazdasági munka jellegét, mely őt az ipari munkától lényegesen megkülönbözteti.

E különbséget az ipari és mezőgazdasági termelés között sok mezőgazdasági szakíró érezte már, de csak legújabbban David foglalta össze definícióba, mely körülbelül így hangzik:

Az ipari tevékenység élettelen tárgyak földolgozása, a mezőgazdasági munka élő lények életműködésének támogatása. Amaz arra irányul, hogy élettelen tárgyak alakját, helyzetét vagy kémiai összetételét vegytani vagy fizikai úton megváltoztassa: emez arra, hogy növények és állatok életműködését — a külső természethez alkalmazkodó beavatkozással — emberileg hasznos céloknak megfelelően irányítsa. Az ipari munka — önmagában véve — független a természet veszélyeitől, az időjárástól, vagy a talajviszonyoktól: a földművelés útjait ellenben az élő természet szabja ki. Az ipar nem egyéb, mint alkalmazott fizika és vegytan; ellenben a mezőgazdaság: alkalmazott fiziológia.

Az iparban bármely munkát a nap, vagy az év bármely szakában egyaránt lehet végezni: tehát a munkamegosztás teljes, szinte

végtelen kifejlesztésének nincs semmi akadályja. Ellenben a földműves akkor kénytelen minden munkát elvégezni, mikor a természet előírja. Tehát a mezőgazdaságban nem játszhatik nagy szerepet a munkamegosztás.

És míg az ipari bérmunkás tevékenységét munkájának eredményéről bármikor meg lehet állapítani: a mezőgazdaságban sok mindenféle munkát csak hetekkel, hónapokkal később lehet ellenőrizni, mikor a természet e munka gyümölcsét megérleli s a munkás akkor is áthárítja a felelősséget az időjárásra, vagy a természet másnemű szeszélyeire. . . . Olyan mélyreható különbségnek, amilyen az ipar és a mezőgazdaság között fennáll: e két termelőág munkaszervezetében is kifejezésre kell jutnia.

A munka szervezésében mindenkor az a döntő szempont: miképpen lehet biztosítani, hogy a munkás a kellő figyelemmel és a kellő eredménnyel végezze dolgát. Csak úgy lehet a munka eredményes, ha a dolgozó emberben megvan a hajlandóság arra, hogy a munka céljára törekedjék s e cél érdekében magát a fáradtságnak alávesse. Ezt a lelkiállapotot, ha a munkás szabad és a munkaeszközökkel önállóan rendelkezik: a ki nem elégtett éhség, vagy a ruha, lakás s egyéb szükségleti tárgyak hiánya is fölkeltheti, kapcsolatban azzal a tudattal, hogy e tárgyakat, mint fáradtságának eredményét teljesen és csorbítatlanul ő maga fogja élvezni, aki termelte. Ellenkező esetben csak külső kényszerítő eszközökkel (pl. elbocsátással) való fenyegetés bírhatja őt arra, hogy fáradtságot nem kímélve dolgozzék a munka céljáért. És még ez esetben is sokszor megeshetik, hogy hanyagul vagy lelkiismeretlenül végzi a rábízottakat, föltéve, hogy a munkáltató nem képes őt kellőképpen ellenőrizni.

Leghathatósabb az ellenőrzés, ha mindjárt a munka eredményéből átlapítja meg a munkás pontosságát és lelkiismeretességét. Az iparban ez könnyen megy, mert ott a munka tárgya élettelen s a munka elvégzése után minden további közbeeső folyamat nélkül mutatkozik az eredmény is. S ezért a szabad verseny elve — kapcsolatban egy bizonyos ipari tartaléksereggel — az iparban untig elegendő a munkaeredmény biztosítására. Az a körülmény pedig, hogy az ipari munka elvégzése nincs okvetlenül bizonyos évszakhoz kötve: lehetővé teszi (a munkáltató osztály létének közvetlen veszélyeztetése nélkül) a munkás teljes költözködő és sztrájkzsabadságát. A nagyipar szervezetében semmi szükség a munkáltató és a munkás viszonyának valami olyan alakulására, mely a régi jobbságra vagy rabszolgaságra emlékeztetne. Minden személyes viszony fölöslegessé válik, elegendő a pusztá tárgyi kapcsolat, az addsz: nesze viszonya.

Ez a pusztán tárgyi viszony a mezőgazdaságban csak bizonyos speciális körülmények között biztosíthatja a munkaeredményt a munkáltató számára.

A földműves munkatárgya: élő állati vagy növényi szervezet, vagy pedig az utóbbit magába fogadó és tápláló talaj. Munkája életfolyamatot támogat, eredménye nem mutatkozik közvetlenül, hanem csak ezen életfolyamat közvetítésével. Ez pedig sok tekintetben megnehezíti a munka eredményességének biztosítását.

A mezőgazdaságban előforduló munkákat az ellenőrzés könnyebb, vagy nehezebb volta szerint több csoportra lehet osztani. E csoportok a következők:

A) A növénytermelésben:

a) Talajelőkészítő és növényápoló munkák. (Szántás, kapálás, metszés stb.) Elvégzésük jóságának vagy hiányosságának hatása — a munka eredményében — csak hetek, hónapok múlva mutatkozik. Végrehajtásuk nagy és folyton változó területen történik. Ellenőrzésük csak a munkásoknak és munkájuknak folytonos szemeltartásával lehetséges és így is tökéletlenül. Könnyebb ellenőrizni

b) az arató- és szedőmunkákat, melyek szintén nagy területen mozognak ugyan, de eredményük a végrehajtásnál közvetlenül mutatkozik. Még könnyebb

c) a szérű- és magtármunkák ellenőrzése, mert nemcsak a munkatárgy élettelen, de végrehajtásuk sem történik nagy területen, hanem a gazdaság egy bizonyos pontján.

B) Az állattenyésztésben.

a) Legeltetés. Könnyű munka és az ellenőrzése is könnyű: csupán az állatok számának, szaporodásának és egészségi állapotának időközönként való megállapítására szorítkozik.

b) Ápolás. Főképp az istállóban történik; igás jószágnál kiterjed arra a bánásmódra is, melyben az állat igavonás közben részesül. Ellenőrzése — a munka eredményéről — rendkívül nehéz; tökéletes csak úgy lehetne, ha a barom beszélni tudna.

Minél nagyobb területet minél kisebb munkával használ ki — azaz minél extenzívebb valamely gazdaság: annál nagyobb szerep jut benne a legeltetésnek s annál kisebb súlyt helyez a talajelőkészítő, növényt és állatot ápoló munkákra. Ezeknek viszont annál nagyobb szerep jut, minél kisebb területet minél nagyobb munkával művelünk meg, tehát minél intenzívebben gazdálkodunk

Főképp az utóbbi esetben a munka ellenőrzése sokkal nehezebb

feladat, mint az iparban. Az addsa-nesze elve, a munkáltatónak és munkásnak a szabad versenyen alapuló, tisztán tárgyi viszonya itt nem elegendő a munkaeredmény biztosítására; sok esetben megtörténhetik, hogy a munkáltató kifizeti a munkás bérét, de nem tudja, mit kapott érte. A mezőgazdasági munkáltató céljaira nem elegendő a tárgyi viszony, neki a munkással személyi viszonyban kell állania.

Még egyéb körülmények is megkövetelik ezt. Míg az ipari munkák túlnyomó részét bármikor lehet kezdeni vagy félbeszakítani: addig a mezőgazdasági munkák közül a legfontosabbakat — a szántástvetést, kapálást, aratást stb. — csak az év bizonyos szakáiban lehet végezni. A munkáltató nem sokra menne a szabad munkással, ki bármely percben jöhet-mehet, mert könnyen megeshetnék, hogy esetleg éppen a legsürgősebb időben munkás nélkül maradna. A munka természete odavezet, hogy a munkás szabadsága ellentétbe jut a munkáltató osztály létfölöttételeivel.

Végül még egy harmadik nehézség: a mezőgazdaság élelmiszertermék-produkál, melyet a munkás maga is közvetlenül használhat, akár saját maga és családja, akár háziállatai ételmezésére. Sok munkás föl is használja, magyarán: ellopja. Olyan embertől, aki 3—400 korona évi jövedelemből folytatja nyomorult életmódját, nem is lehet kívánni, hogy a gentlemanlike irányítsa tetteit. Nagy területen szétszórta épületek között nagy feladat a cselédekben a tekintetben ellenőrizni; száz szeme legyen a gazdának, ha a munka összes eredményét saját maga számára biztosítani akarja.

Mindezen okoknál fogva a nagygazdaságok munkaszervezetében Európaszerte—Oroszországtól Angliáig — egészen más elvek uralkodnak, mint a nagyipari vállalatban. A munkás szabadságának külső jogi formája, az egyezkedés útján megállapított munkabér s a költözökös (legalább látszólagos) szabadsága megvan ugyan; a munkáltató és a munkás viszonya tárgyi kapcsolatnak látszik: azonban tényleg nagyon sok maradványát tartalmazza a jobbágy viszony személyi kapcsolatának. A szabad verseny formái dacára megvan a mezőgazdasági munkáltató és munkás viszonyában az a régi elem, amelyet patriarchalizmusnak nevezünk. Azon idők maradványa ez, mikor a munkás, mint alsóbbrendű lény, a munkáltatónak részben gondoskodó, de még sokkal inkább korlátozó és fenyítő atyai hatalma alatt állott.

A mai nagygazdaság patriarchalisztikus elemeit megtalálhatjuk a munkás díjazásának s a munkaviszony fölbontásának módjában, továbbá a munkással való bánásmódban és ennek kiegészítő ideológiáiban.

1. A díjazás módja úgy alakul, hogy a cselédnek minél kevesebb alkalma nyíljon eltulajdonított terményt értékesíteni. Tehát élelmi-

szereit természetben kapja, élelmiszert eladnia pedig rendszerint nem szabad, még saját konvenciójából sem. Nehogy bizonyos jogtalanul szerzett élelmiszer-főlösleget állattartás útján értékesíthessen: rendszerint meg van állapítva, mennyi sertést, baromfit stb. szabad tartania. Szóval amennyiben a cselédnek magánháztartása van: a gazda ebbe is korlátozóan beavatkozik.

2. A díjazáshoz rendszerint egy darab részes föld jár, ami nagyon alkalmasa munkás megkötésére. Ha a munkás aratás előtt elhagyja a gazdát: elveszti a részes föld termését. Aratók és egyéb szerződött munkások is szoktak részes földet kapni. Különben mindenütt oda törekszenek a nagygazdák, hogy egész évre, vagy legalább is az év bizonyos szakára szerződéssel lekötött munkásaik legyenek, az ilyen munkásban nagyobb a függés s a felelősség érzete s egyszersmind a kellő időben rendelkezésére áll a gazdának. Ahol a nagygazdák befolyásolják a törvényhozást: büntetés terhe alatt tilos a munkaszerződés fölbontása. Tény, hogy manapság a munkaviszonyt csupán megkötni könnyebb, mint a jobbjágy-időkben; felbontani majdnem oly nehéz, mint akkor.

3. A cseléd a gazda háztartásának tagja, aki fölött ez a házi fegyelem jogát gyakorolja. A munkással — Oroszországtól Angliáig — a tekintély elvének megfelelően bánnak, nem mint szabad emberrel, hanem mint szolgálival. Szabad munkással, aki megnézi, mit kapott és meggondolja mit ad érte: a nagygazda nem sokra mehetne. Képzeljük csak el egy intenzív művelésű nagygazdaság munkásainak obstrukcióját (amerikázását), micsoda kártevés volna ez, alig ellenőrizhető módon! A nagygazdának olyan ember kell, aki a munkáltatót magasabbrendű lénynek tekinti s akinek tetteit nem a gondolkodás irányítja, hanem az örökölt szokás.

A modern európai nagygazdaság belső szervezete egyrészt bér-munkán, de másrészt kötöttségen és a tekintély elvén nyugszik; ott, hol a nagygazdaság befolyása erős: a tekintély elve áthatja az egész, politikai berendezkedést s a királyság intézményében csúcsosodik ki, mely szemmel láthatóan kapcsolatos a nagybirtokkal.

A földműves munka természete — amennyiben a dolgozó földműves nem kapná meg a föld egész termését — nem tűr más munka-szervezetet, mint patriarchális alapon nyugvót. A munkaerőnek szabad forgalmú árú gyanánt való adás-vevése megköveteli a munkaeredmény könnyű és pontos ellenőrzését, ez pedig a mezőgazdaságban nem igen lehetséges.

Ámde nem mindenütt és nem mindenkor. Ahol kevés az ember és sok a föld, ahol nagykiterjedésű mezőségek vannak, melyeket csak

legeltetéssel, vagy pedig nagyon fölületes, csekély műveléssel lehet kihasználni: az ilyen területeken, a gazdálkodás ilyen extenzív rendszere mellett a munkás ellenőrzése is könnyebb; a legeltetést, az egészen fölületes talajmunkát és az aratást nem nehéz ellenőrizni.

Ilyen gazdaságrendszer keretében az úr és a dolgozó viszonya másképp alakul; a patriarchalizmus kisebb szerepet játszik benne. Az Egyesült-Államokban, vagy Ausztráliában a mezőgazdasági munkás majdnem épen olyan szabad ember, mint az ipari; viszonya, mely őt a munkáltatóhoz fűzi, majdnem tisztán tárgyi viszony. Hasonló extenzív gazdálkodás mellett az antik korban is tárgyi kapcsolatot találunk a munkaviszonyban, de egészen más a szerkezet, amennyiben maga a munkás alakult — rabszolga képében — tárggyá és nem a munkaerőt adták-vették, hanem az egész munkást. A tekintély elve itt sem játszott túlságos nagy szerepet a társadalom ideológiáiban — természeti vallással találkozunk és köztársasági államformával.

A rabszolgatartó társadalom csak a fölületes rablógazdálkodással együtt állhatott fön. Tényleg: mihelyt a föld kimerült, mihelyt némileg intenzívebb művelés vált szükségessé, mihelyt megszorodtak azon munkák, amelyek közvetlen eredményét már nem igen lehet ellenőrizni: a munka eredménye is mindegyre inkább függött a földműves személyétől, elkeseredett vagy megnyugvó lelkiállapotától. Tehát a földműves tárgyból személlyé lett és a munkáltatóval személyi viszonyba került. Uralomra jutott a patriarchalizmus. A gazdasági gyakorlatban oda törekedtek, hogy a földművest a munkában érdekeltté tegyék, tehát jobbágytelket adtak neki; az antik, házilig kezelt nagygazdaság — legnagyobb részében — jobbágytelkekre bomlott. Mivel pedig a munkaerő megszűnt áru lenni: a munkatermékek forgalma is megcsappant; ha a gazdának nem kell pénzt adnia a munkaerőért: a munkaterméket sem kénytelen pénzért eladni, mert pénz nélkül is folytathatja a gazdálkodást. Az egész vonalon úrrá lett a naturálgazdaság és eltűnt a szervezett jogszolgáltatás, az épített utak rendszere és a közbiztonság, melyeket az áruforgalom megkövetel. Minden nagybirtok önálló gazdasági egység volt, mely kifelé csak kevés árut cserélt, tehát egyéb gazdasági szervezetekkel inkább csak katonai kapcsolatban vagy ellentétben állott.

A földművelés haladása, (eleinte a jobbágyrendszer nagyon jól bevált) általános vagyonosodásra városi élet és ipar keletkezésére vezetett. A nagybirtokos osztálynak ha nem akarta kockáztatni, hogy a többi osztályok gazdaságilag föléje kerekedjenek: fokoznia kellett jövedelmét, tehát — legalább részben — ki kellett bújni a naturálgazdaságból, munkatermékeket kellett piacra vinnie. Kezdetét vette a

jobbágynyúzás, később pedig, mikor ez a jobbágyrendszer — gazdasági értelemben való — hanyatlását vonta maga után: a nagybirtokosok elkergették telkeikről a jobbágyok egy részét s a nagybirtok egy jelentékeny darabját nagygazdaság alakjában kezdték megművelni.

Minél nagyobb lett a nyerstermények forgalma, minél több terményt akart a nagygazda piacra vinni: annál inkább rászorult a vásárolt munkaerőre, most már persze bérmunka alakjában. Piaci termelésre a jobbágymunka nem volt alkalmas, mert a jobbágytól kicsikart munkáért nem adtak pénzt, amint hogy magáért a jobbágyért sem, tehát sem egy-kettőre elbocsátani, sem agyonütni nem lehetett őt, házi fenyítések pedig egymagukban nem alkalmasak arra, hogy a munkást dologra kényszerítsék.

A bérmunka mind nagyobb teret foglalt, míg végre teljesen kiszorította a jobbágymunkát. Visszajutott tehát a nagybirtok oda, ahonnét kiindult: piacra való termelés, vásárolt munkaerő és nagygazdaság rendszeréhez. De a vásárolt munkaerő alkalmazásának feltételei időközben mások lettek: behatóbb lett a talajművelés, megszorodtak a növényt és állatot ápoló munkák, amelyeket nehezebb ellenőrizni. S igaz, hogy a bérmunka sokkal megbízhatóbb, mint a rabszolgamunka, vagy akár a jobbágy robotmunkája: de a megbízhatóságnak ez a foka sem volt már egymagában elegendő. Tehát nem lehetett — kaliforniai búzalatifundium módjára — tisztán a szabad áruforgalom alapjára helyezkedni; meg kellett tartani a középkori patriarchalizmust s ezt kellett belekotyvasztani a piac számára való termelés, a szabad áruforgalom rendszerébe.

Nagy belső ellentmondás van születése percétől fogva a modern európai nagygazdaság szervezetében. Kezdetben nem igen volt érezhető ez az ellentmondás; az új szervezet előnyei messze túlszárnyalták a belső fogyatkozásokat. A nagygazdaságnak is meg volt a maga virágzó ifjúsága. De most már öregszik; minél magasabb fejlettségre jut — a mezőgazdasággal együtt — annál élesebb a belső szervezetét sorvasztó ellentmondás, mely megakasztja őt a továbbfejlődésben. Ez az ellentmondás abban áll, hogy minél jobban kifejti termelőerőit, annál inkább rá van utalva a bérmunkára s egyszersmind arra, hogy a bérmunkást megkötözze: utóbbi azonban éppen a termelőerők fokozása nehezíti meg.

Másfélezer év óta, mióta a rabszolgaság megszűnt, az a kérdés mozgatja a nagybirtokos osztályt: miképen lehetne a földművest — az ellenőrzés nehézségei dacára — a föld helyes és lelkiismeretes használatára kényszeríteni, úgy, hogy a haszon a földesúr legyen? A jobbágygazdálkodást korlátozták és megszüntették, mikor e célnak

többé meg nem felelt. De ami akkor létrejött, a modern európai nagygazdaság: ez a szervezet is mindegyre kevésbé felel meg azon célnak, amelyre létesült.

Szervezetének természetrajzát tekintve sokkal szerencsésebben alakult a régi jobbágytelek, melyből a modern kisgazdaság keletkezett. Leginkább jellemző alakjának, a kisparasztgazdaságnak az a legfontosabb tulajdonsága, hogy benne a munkás ellenőrzése tárgytalanná válik. A munkás a maga számára dolgozik, ha lusta: magának lusta, ha csal: magát csalja meg. Rendszerint egy család műveli meg a kisparasztbirtokot: a szülők és a fölserdülő gyermekek; előbbieket a jelenért, utóbbiakat a jövőért dolgoznak. Itt semmi szükség patriarcalizmusra; a munka fegyelmét fönntartja a közvetlen érdek.

A kisparasztban találjuk meg a dolgozó földművesnek azon típusát, akinek tevékenysége simán beilleszkedik a szabad áruforgalomba. Nem munkát visz a piacra, melynek eredményét a mezőgazdaságban sokszor oly nehéz megállapítani, hanem már a kész munkaeredményt: élelmiszert és ipari nyers anyagot s ennek is túlnyomó része tőzsdén és vásárpiacon jegyzett áru, melynek értékmegállapítása rendszerint semmi nehézségbe nem ütközik és nem ad helyet nagy eltéréseknek.

Ahol a kisparasztok fejlettebb gazdálkodást űznek: mindinkább növekvő hajlandóságot mutatnak arra, hogy termékeiket ne egyenként, hanem sokadmagukkal szövetkezve és lehetőleg kikészített alakban vigyék piacra. Az ilyen termelőszövetkezetek működésének ütközőpontja az értékmegállapítás. Oly cikkek értékesítésére, melyeknek (mint a bornak) értéke imponderabiliáktól függ és nehezen állapítható meg: alig lehet szövetkezetet csinálni; az értékmegállapítás nehézsége a tagok között folytonos súrlódást okoz. Hogy valamely termény értékesítésére nagyszabású szövetkezeti kooperáció alakulhasson ki, szükséges, hogy az értékmegállapítást a kereskedői gyakorlat egy pontos mérőeszköz biztos alapjára helyezte legyen. (Mint pl. tejnél a zsirtartalomból, gabonánál a fajsúlyból állapítják meg a minőséget.)

E termelőszövetkezetekben az egyéni teljesítmény értékelésének egy egészen új alakja képződik. Míg a nagygazdaságban a munkának (oly nehezen ellenőrizhető) mennyisége és minősége szerint díjazák a munkást: abban az újfajta mezőgazdasági kooperációban, mely a mai parasztszövetkezetekből kialakulhat, szükségképen a látható és ellenőrizhető munkaeredmény — a produkált termény minősége és mennyisége — fogja meghatározni az egyén részesedését.

Ilyenfajta nagyüzem, mely az egyes munkástól nem munkaerőt,

hanem munkaterméket vásárol, csak úgy keletkezhetik, ha a munkás ura a munkatermékeknek. Tehát csak a munkaeszközökkel rendelkező földművesek önkéntes társulásával jöhet létre, mint szabad kooperáció.

II. A mezőgazdasági technika haladása és a nagygazdaság.

A munka termelőerejének gyarapodása, vagy röviden: a haladás — ez a fogalom, ha mezőgazdaságról van szó, komplikáltabb, mintha iparról van szó.

Egyik termelőágban sem értünk haladás alatt egyebet, mint az emberi munka eredményesebbé válását. Haladott, fejlett termelés oly technikai feltételeket jelent, melyek között a munkás — aránylag kis fáradság árán — sok terméket tud létrehozni.

Ott, ahol a mezőgazda korlátlan földterülettel rendelkezik (például Kanadában vagy Argentínában) a munkaerő és a termés viszonyának minden egyes javulása egyszersmind haladást jelent. Ez nem mindig áll fenn ott, ahol a termőföld mennyisége korlátozva van.

Könnyen megérthetjük ezt a következő példából: Van valahol Európa valamelyik zugában egy ezer hektár területű gazdaság, amelynek munkaszükséglete éven át 30.000 munkanap s ennek fejében 24.000 métermázsa növényi szárazanyagot produkál,*) részint gabona alakjában, részint állattenyésztés útján hússá átalakítva. Tehát egy napi munka nyolcvan kilogramm szárazanyagot hoz létre. Most a tulajdonos gondol egyet és az egész ezer hektárt legelővé alakítja. Most már nem kell annyi munkás, mert a legelőt sem szántani, sem kapálni nem kell; a barom maga bejárja és lelegeli, meg is trágyázza, csak őrizni kell, ehhez pedig két tucat pásztor bőven elég. A munkások elvándorolnak, mert a gazdaság, mely azelőtt 30.000 munkanapot fogadott magába, most 8000 munkanappal is beéri, bár ezzel szemben az éven át produkált állati termékek 10.000 métermázsa növényi szárazanyaggal érnek föl, úgy hogy míg előbb egy napi munka 80 kilogramm szárazanyagot produkált: most már 125 kg., tehát másfél annyi szárazanyagot hoz létre.

Ha ugyanazon birtokos a birtokát körülkerítheti és vadászterületté alakítja: egy-két vadász is elegendő lesz a birtokon élő nagyszámú vad elejtésére. E vadászok egy-egy munkanapja még több élelmiszer-egységet fog produkálni, mint előbb a pásztoroké.

Haladás ez? Nem, hanem hanyatlás. Az a társadalom, mely a munkaegység jövedelmét úgy akarná fokozni, — tegyük föl ezt a képtelenséget — hogy összes földjeit előbb legelővé, majd vadász-

*) Vakszámok ezek, csak könnyebb megértés céljára szolgálnak.

területté alakítaná: ugyan hamar megsínylené ezt a haladást, amennyiben népének túlnyomó része éhen pusztulna, ipara tönkremenne, egész kultúrája lesüllyedne a nomád pásztor vagy vadásznépek színvonalára.

A földművelés haladásának tehát attól a perctől fogva, hogy a műveletlen föld elfogyott, csak olyan javítást lehet tekintenünk, mely a föld minden egyes darabjának hozadékát akár mennyiségben, akár minőségben növeli.

Ha azonban a hozadékot a művelési technika minden javítása nélkül egyszerűen úgy kívánjuk növelni, hogy megszorítjuk a földre fordított munkát: a hozadékot ezzel csak bizonyos határig tudjuk kielégítő mértékben szaporítani; ha a földre fordított munkát e határon (az ú. n. arányossági határon) túl tovább és tovább fokozzuk: az eredmény — a termés — lassanként mindinkább alatta marad a munkamennyiség arányának; mindegyre kevesebb és kevesebb esik belőle egy munkanapra.

E törvény, a csökkenő földhozadék törvénye, elzárná a haladás útját az emberiség előtt, ha nem volnának agrártechnikai javítások, melyek e törvény hatását ideiglenesen fölfüggesztik.

Ha pl. valamely gazda, ki eddig csak úgy vetette el a gabonát, amint termett, rájön, hogy jó a gabona szeméből a legnagyobbakat és legsúlyosabbakat kiválogatni s ezeket elvetni: e rendszabály alkalmazásával — minimális munkatöbblet árán — nagyon szépen fokozza a földhozadékot, mert jobb lesz a termése. Persze, ha túlzásba viszi a vetőmagválogatást, bizonyos határon túl már nem fog kifizetődni.

E fölhozott példában a gazda úgy javította munkája termelő-képességét, hogy növelte — egy rendszabály alkalmazásával — a termést, anélkül, hogy a munkát számbavehetően szaporította volna. Ellentétben ezzel olyan technikai javítások is jöhetnek létre, amelyek a termést nem szaporítják ugyan, de a munkát kevesbítik, amint pl. ugyanazon változatlan termést aratógép segítségével kisebb munka árán is le lehet aratni, mint kaszával. Az előbbieket termésszaporító, az utóbbiak munkamegtakarító javítások.

E technikai javításokhoz hasonlóan az is fölfüggeszti a csökkenő földhozadék törvényét, ha olyan művelésnemekről, melyek kevesebb munkát igényelnek s a hozadékuk is megfelelően kisebb: olyanokra térünk át, melyek több munkát kívánnak, de a hozadékuk is nagyobb. Ha pl. erre alkalmas rétből, legelőből szántóföldet, vagy szántóföldből kertet, gyümölcsöst, szőlőt alakítunk. Különböztetve a termésszaporító javításokban is megvan az a tendencia, hogy a munkaszükségletet emelik, persze jóval kisebb mértékben, mint a termés mennyiségét.

Tekintsük át röviden a földművelés felsorolt javításait és állapítsuk meg, mely gazdaságszervezet képes őket nagyobb mértékben alkalmazni: a nagygazdaság, vagy a kisgazdaság?

a) *Természetszaporító javítások.*

Mindazon javításokat, melyek a szántás idejére vagy módjára vonatkoznak (a mélyszántástól eltekintve, melyről később lesz szó), a kisgazda épen olyan jól alkalmazhatja, mint a nagy, sőt jobban, mert egy adott felülethez képest több munkaerővel rendelkezik, mint amaz.

A vetés javításaira ugyanez áll. A sorbavetőgépet ma már nem csupán a nagybirtokon lehet látni. A vetőmagválogatást a kisparaszt sok esetben szemmel-kézzel hajtja végre s ez tökéletesebb. Nemesített növényfajokhoz a haladottabb kisgazda ma már épúgy hozzájut, mint a nagy.

Kapásnövények művelése megtisztítja a talajt a gáztól és jó fizikai állapotba hozza. Ezek aránylag kis területen sok és pontos munkát kívánnak. A kisgazda legalább is olyan jól boldogul velük, ha nem jobban, mint a nagygazdaság.

Váltógazdaság. A szántóföldön termelt növények három főcsoportjának (gabonafélék, kapások, takarmányfüvek) mindegyike más és más módon használja s úgyszólván egyik a másik számára előkészíti a talajt. Ha tehát ezeket egymással váltjuk, jó termésre számíthatunk, persze megfelelő trágyázás mellett. Aki váltógazdaságot folytat: egy és ugyanazon darab földbe soha kétszer egymásután gabonát nem vet, hanem mindig valami kapás vagy takarmánynövényt iktat közbe. Ugart a valódi váltógazdaság nem ismer, sem több éves legelő, lucernás stb. közbeiktatását.

A váltógazdaság, melyet Angliában a XVIII. században találtak föl: az újkor legnagyobb jelentőségű technikai vívmánya. Erős állattartást kíván (a trágyaprodukción és a termelt takarmány értékesítése végett) s a föld termését hatalmasan fokozza.

A középgazdaságok nagyon jól alkalmazhatják a váltógazdaságot, még jobban a kisgazdaságok, de csak ott, ahol földjük nincs túlságosan széjjeldarabolva és a határban széjjelszórva. Több ezer hektáros nagy uradalmak számára a váltógazdaság nem alkalmas; nem is alkalmazzák még ott sem, ahol (mint pl. Nyugat-Németországban) a váltógazdaság a földművelés legjobban elterjedt rendszere.

A trágyázás s a trágyakezelés összes javításait tíz holdon épúgy lehet alkalmazni mint ezer holdon, azon föntartással, hogy ezerholdas gazdaság — területéhez arányítva — nem rendelkezik annyi istállótrágyával, mert nem tart annyi állatot, mint a tízholdas.

Ugyanígy viszonylik egymáshoz a nagy- és a kiscgazda az állattenyésztés javításait illetően. (Okszerű takarmányozás, védőoltás stb.)

Általában azt lehet mondani az összes termésszaporító javításokról, hogy a kisparasztoknak csupán meg kell ismernie és tanulnia őket, alkalmazásuk elé a terület kicsisége nem gördít technikai nehézségeket. Ha a kisparaszt egyszer megtanulja: a nagygazdasághoz viszonyítva annál nagyobb fölényrel alkalmazza, minél többfélélt használ belőlük.

Speciális termésszaporító berendezéseket (öntözés, alagszóvezés stb.) a kiscgazdaság számára is hozzáférhetővé tehet egy alkalmas meliorációs törvény, mely a berendezéseket községi vagy szövetkezeti alaprak helyezi. Ilyen törvény kezdetei már nálunk is megvannak.

b) *Munkamegtakarító javítások,*

a) Gazdasági gépek.

A gépmunka túlságosan mechanikus ahhoz, semhogy a mezőgazdaságot épűgy fölforgathatná, mint az ipart. Az élő testek lágy-sága és mértanilag nehezen kifejezhető formája, súrolás, törés, szakítás, nyomás iránt való érzékenysége csak kis mértékben engedi meg, hogy az ápoló munkákat valamely gondolat és figyelem nélkül dolgozó gép végezze. A növénytermelésben az a körűlmény is sokat határoz, hogy minden élő növény oda van kötve a föld egy bizonyos pontjához. Míg az iparban a földolgozandó tárgyat visszűk a géphez: addig a mezőgazdaságban a gépet kell a munka tárgyahoz vinni, mert ez a munkatárgy élő szervezet, melyet addig, míg él, lehetetlen a helyéből elmozdítani. Ezért a mezőgazdasági gépeket ritkán hajtja gőzerő; legnagyobb részűk nem egyéb, mint kisméretű, emberi vagy állati erővel mozgatott munkaszerszám.

Gustav Fischer és Eduard David, kik a mezőgazdasági gépek szerepét egyidőben, de különböző módszerrel megvizsgálták, egyenlő következtetésekre jutottak és pedig körülbelűl erre:

A mezőgazdasági gépek legnagyobb részét — s épen azokat, melyek a kézimunkával szemben haladást jelentenek — a kiscgazdaságok viszonyaihoz is lehet alkalmazni s a kisparaszt részben mint kisméretű munkaszerszámot egyénileg, részben, mint a gőzcseplőgépet, községileg, bérben, vagy szövetkezetiileg használhatja és használja is.

Viszont azon gépek, melyeket kizárólag a nagyobb gazdaságok használhatnak — első sorban a gőzeke — normális körűlmények között drágábban vagy tökéletlenebbűl dolgoznak az ígás-, illetve kézi munkánál. A mélyszántás ígás erővel is lehetséges s az ígás mélyművelő ekét kezdetleges, pár gazdaságra kiterjedő rokonni vagy szomszéd-sági szövetkezéssel a kisparaszt is megszerezheti.

β) A gazdasági udvar célszerű elhelyezése.

Ha egy földművesnek benn a községben van egy gazdasági udvara és künn a határban, a falutól három kilométer távolságban van egy tizenöt holdas földdarabja: akkor ezen földdarab megmunkálása úgy magának, mint igás állatainak naponként oda és vissza hat kilométernyi útjába fog kerülni s azonfelül a trágyát és a termést — csupa nagyterjedelmű és csekély értékű dolgokat — három-három kilométernyire kell fuvaroznia a földdarab és a gazdasági udvar között. Ha azonban gondol egyet és eladja a falubeli házát, helyette pedig kinn a határban, magára a földjére tanyát építtet: akkor a földje közvetlenül a gazdasági udvar körül fog elterülni és még a legszélsőbb darabja sem lesz 150—200 méternél messzebb a gazdasági épületektől. Tehát e javítás naponta hat kilométer útnak és évente több ezer mázsakilométer fuvarnak megtakarítását jelenti s ezenfölül még sok egyéb megtakarítást.

A földterület szabályos alakját, s a gazdaság központi fekvését föltételezve: minél nagyobb a gazdaság, annál messzebb esnek külső földjei. Tehát összes területének aránylag annál kisebb részét lehet egy központból okszerűen megművelni. S a nagy távolság okozta munkavesztések annál nagyobb súllyal esnek a mérlegbe, minél magasabb a munkabér és minél intenzívebb (tehát minél több munkát igényel) a gazdálkodás. Werner szerint a Németországban ma uralkodó munkabérek mellett 1000 méter azon legnagyobb távolság, melynek határán belül a belterjes gazdálkodást — kitűnő talajon — fönn lehet tartani; ez pedig egy 314 hektár területű kör sugarának felel meg.

Ott tehát, ahol — mint Amerikában — minden birtok szabályos négyszögalakú és minden gazda háza közvetlenül a birtokán épült: a birtok területi kicsinysége közvetlen előny, mely annál inkább előtérbe lép, minél magasabbra emelkedik a munkabér és minél intenzívebbé válik a gazdálkodás.

Nálunk a hagyományos elhelyezkedés, a községekben való telepedés megfosztja a kisgazdaságot ettől az előnytől. Mégis sokat lehet ebben az irányban tenni okszerű tagosítással, s a nagyobb parasztgazdaságoknak a határ külső részére való kitelepítésével. Nagy uradalmak — tapasztalás szerint — Németországban sem engedhetik meg maguknak, hogy minden 200—300 hektárnyi darabjukra majort építsenek: agyonépítenék vele magukat.

c) *Áttérés több munkát befogadó művelésnemekre.*

Minden ország szőlőterületének túlnyomó részét kisparasztok és törpegazdák bírják. Kertgazdaságban, gyümölcskultúrában a kisüzem a szabály. Eltérés csak ott van, ahol (mint Kalifornia gyümölcsuralmai mutatják) speciálisan kedvező tenyészetű föltételeket kell minél nagyobb területen, aránylag minél kevesebb munkával kiaknázni. A munkabér és az intenzitás emelkedése szükségképen itt is a kisüzemhez visz el.

Általában mondhatjuk: mindenütt, ahol a termelésben nagyobb szerepe van a természeti erőnek, mint a munkának, ott a nagy terület előnyei lépnek előtérbe, mellyel a nagygazdaság rendelkezik. Mert ilyen viszonyok között a természetadományok összegyűjtésének jut a legnagyobb szerep, tehát a legeltető, arató, szedőmunkának, raktározásnak stb., melyek életfolyamat megszakításában vagy élettelen tárgyak kezelésében állanak, melyeket tehát nagy arányokban lehet gazdaságosabban végrehajtani. Mihelyt azonban a termelésben nagyobb szerepet kezd vinni az emberi munka, mint amely az életfolyamatokat nem csupán megszakítja, de előbb hatalmasan támogatja is: azonnal súlyt nyer a jó munkaszervezet, mely ismét a kisparasztgazdaság előnyét alkotja. E szabály ellenére versenyképes maradhat a nagyüzem magas intenzitású gazdálkodás mellett is ott, ahol a parasztnép sokkal elmaradottabb és műveletlenebb, semhogy fejlettebb termelőmódok elsajátításában követhetné a nagygazdát, kinek azonban e parasztság — épen műveletlenségénél és nyomorult helyzeténél fogva — olcsó s a patriarchalisztikus munkaszervezetbe jól beilleszkedő munkaerőt szolgáltat. Ez az állapot persze csak addig marad fenn, míg a parasztnép magasabb fejlettségre nem jut s az új termelőmódot el nem tanulja.

d) *A legmagasabb intenzitás.*

A kertgazdaság — ez a legintenzívebb művelésnem — Nyugat-Európa több pontján eljutott az intenzitás azon fokára, amelyen túl a mi éghajlatunk hőmérsékleti viszonyai — gazdaságosság szempontjából — útját állják a tenyészetű föltételek további emelésének.

A kertész ügy segít ezen, hogy üvegházba helyezi a növényt és fűtéssel korrigálja az éghajlat mostohaságát. Nem virág- és luxuskertészetről van szó, Hanem élelmiszerkertészetről, azon nagykiterjedésű üvegházi veteménykultúrákról, amelyek Kropotkin leírása szerint Paris környékén és főképp a Csatornaszigeteken keletkeztek, korai burgonyával, s egész éven át nagymennyiségű főzelékkel látván el a párisi és londoni piacot.

E kultúrák kooperatív berendezkedéseket igényelnek (nagyterjedelmű üvegházak, öntöző felszerelést, gépezetet), de egyszersmind a munkás figyelmes, pontos, lelkiismeretes munkáját. Legalkalmasabb munkaszervezet volna számukra a szabad kooperáció, csak hogy ez még a jövő zenéje. Az első nagyszabású üvegházi kultúrák nagyüzemek alakjában keletkeztek. Újabban úgy oldják meg a munkaszervezet kérdését, hogy a vállalkozó fölépíti az üvegházak és belső területét kis darabokban kertészeknek adja bérbe, kik saját maguk számára dolgoznak s a munkaterméket önállóan értékesítik. A haszonbér összegében persze a fűtés s a berendezések használata is bennfoglaltatik. A munkás tehát — bár a haszonbér megszorításával — urává lesz a munkatermékeknek.

Vannak, kik azt várják, hogy a népesség szaporodásával és igényeinek emelkedésével a csatorna-szigetiekhez hasonló üvegházi kultúráknak a társadalom élmezőnyében nagy jelentőségük lesz. A magam részéről nem igen tudom elképzelni egy ország területének öt vagy tíz százalékát üveg alatt, ha ugyan a töménytelen fűtőanyag kérdését meg is oldanák. Sokkal valószínűbb, hogy az európai társadalom, ha majd szüksége lesz rá, oda fogja küldeni földműveseinek egy részét, ahol a nap önként, pazarul ontja életet fakasztó sugarait s a trópusok buja tenyészeti föltételeit fogják magas intenzitású kultúrákkal kihasználni. Csak hogy ez még nem gyakorlati kérdés, bár éppen napjainkban Németország erősen foglalkozik trópusi gyarmatainak betelepítésével s a német orvosok keresik azokat a higiéniai föltételeket, melyek között európai ember a trópusi klímát elviselheti. Lehet, hogy idővel meg fogják találni a lakásnak, a szellőztetésnek, a szobalevegő lehűtésének azt a módját, mely a nappali forróságot ellensúlyozza; a munkaterület éjjeli megvilágítása már ma sem okoz technikai nehézségeket; Ausztráliában ki is próbálták. Mindenesetre: sokszorta kisebb költséggel jár a munkást megvédeni a meleg ellen, mint a növényt megvédeni a hideg ellen, bár az előbbi szintén nagyszabású kooperatív berendezkedést igényel.

Bármilyen is legyen a jövő, bizonyos, hogy az intenzitás emelkedése az üvegházi kultúráknál sokkal alacsonyabb fokozaton is mindegyre több és több kooperatív berendezést követel. A mezőgazdasági technika fejlődésében minden bizonnyal megtaláljuk a szabad kooperáció felé vezető fonalat.

(Befejező közlemény a következő számban.)

Dániel Arnold.